

GYÁNI GÁBOR

A történetírás újragondolása

Az 1990-es évektől egyre gyakrabban bukkann fel az újragondolás kifejezés a történetírással kapcsolatban. Elsőként Keith Jenkins 1991-ben jelent meg, ma már klasszikusként számon tartott könyve címében találkozhattunk a kifejezéssel,¹ ám ezután már hasonló címmel látott napvilágot az Egyesült Államokban egy társadalomtörténeti tanulmánykötet is.² S hadd zárjam a sort az ilyen jellegű legfrissebb munka említésével, Jeremy Black könyvével.³ 1996-ban ráadásul folyóirat is indult *Rethinking History Journal* címmel. De mit kell vajon folytonosan újragondolni a történetírás egyre több szegmensében, mi körül folyik a hajcihő újragondolás címén? Erre a kérdésre keresem a választ oly módon, hogy szisztematikusan áttekintem a feltétlenül újragondolandókat. Nem törekszem, nem is törekedhetem teljességre, de az újragondolásra szoruló legfontosabb kérdésekre talán fény derül.

Öt csomóponti problémát érintek, melyek többé-kevésbé szorosan összefüggnek egymással, de külön is megérdemlik a figyelmet. Az első a történeti megismerés természetét, a második a történetírás mint nemzeti tudomány státusát, a harmadik az internacionális történetírás perspektíváját érinti; a negyedik probléma az inter- és multidiszciplinaritás, az utolsó, vagyis az ötödik pedig azt illeti, hogy miként alakul át napjainkban a történész, s vele együtt a történetírói szakértelem helye és szerepe a társadalomban, s mi a viszony a kollektív emlékezet, *public history* és a szaktudomány között.

A történetírás, mint a jelentésadás mestersége

Az első kérdést illetően felesleges lenne e helyt hosszas fejtegetésekbe bocsátkozni, hiszen a posztmodern körüli történészviták folytán gyakran kerül rá a szó. A fő kérdés az tehát, hogy a tudományos megismerés kumulatív modellje nem ad ma már meggyőző magyarázatot a tudás keletkezésére, elavulására és időle-

1 *Keith Jenkins*: *Rethinking History*. London, 1991.

2 *Rethinking Labor History: Essays on Discourse and Class Analysis*. Ed. Leonard R. Berlanstein. Urbana, 1993.

3 *Jeremy Black*: *Rethinking Military History*. London, 2004.

ges érvényességére. Nem tartható fenn ugyanis tovább az a 19. századi eredetű episztemológiai dogma, mely szerint a tudás termelése terén is létezik valamiféle folytonos felhalmozási folyamat, amely az anyagi javak előállítását tekintve a piacgazdaságban látszik érvényben lenni. A tudományfejlődés kumulatív fogalma ilyenformán egyre kevésbé felel meg a tudományfilozófia, a nyelvfilozófia, valamint a posztstrukturalista tudományos elképzelések felismeréseinek. Annak a felfogásnak a nyilvánvaló csődje ez, amely nem állítja ugyan, hogy létezik az abszolút tudás, ennek ellenére makacsul kitart amellett, hogy az idő előrehaladtával egyre közelebb kerülünk a jobb és a több tudáshoz. Többek közt azért, mert szüntelenül bővülnek a történész keze ügyébe eső források; továbbá, mert az elfogult vizsgálódást szülő politikai feltételeket (mint amilyen a diktatúra) jobb, kedvezőbb külső feltételek váltják fel (mint amilyen a demokrácia).⁴ Ez a naiv, bár kétségkívül optimista felfogás, melyet a történészek máig lelkesen, a többi humanóra művelőinél is kitartóbban védelmeznek, komoly észérvekkel nem tartható tovább életben. Ennek ellenére, valljuk be, az a történész hitvallás, miszerint folyton többet tudunk a múlttól, és ezen tudásunk ráadásul a múlt egyre igazabb képét mutatja, alig vesztett korábbi osztatlan népszerűségéből.

Ezúttal mégoly vázlatosan sem kívánom ecsetelni az empirista történészek és az elmélet szószólói közt évek óta zajló heves vitát; korábban több alkalommal is megtettem már ezt. Csak utalok arra, hogy az újragondolt történeti tudást nem a folytonos tökéletesedés, hanem az unos-untalan újraértelmezés alapozza meg. Ennél fogva a történész elsőrendű dolga az tehát, hogy megfelelő jelentéssel lássa el a múlt általa vizsgált tartományát. A jelentésadás műveletének a hangsúlyozása azt is jelenti egyúttal, hogy tudomásul vesszük: a történeti megismerés lehetőségei módfelett korlátozottak. Mindenekelőtt azért, mert a megismerő mindig szituált, ebből következően az adott (jelenbeli) korhoz, annak értékrendjéhez és hatalmi viszonyrendszeréhez kötött pozícionáltsága szabja meg értelmező munkáját. S persze azért is, mert a megismerés nem teljesen független a megismerő személyiségétől, az ezt a funkciót ellátó egyén szubjektumától sem. Ez utóbbi kapcsán jegyezte meg Popper, hogy a történetírást a kutató folyton változó személyes érdeklődése, vagyis a szorosan vett tudományos kíváncsiság mozditja előre. „*Azt a történelmet írjuk, jegyezte meg, amely érdekbenünk.*”⁵ A történelmi érdeklődés határozott irányát nevezte Popper *történelemértelmezésnek*.

A jelentésadás teendőibe beletemetkező tudós nem ringathatja magát abban a kellemes illúzióban, hogy az általa fellelt vagy fellelni vélt jelentés valaha is megfelelhessen az erről a valóságról a múltbeli cselekvő és/vagy szenvedő ágens részéről táplált elképzelésnek. Ez az egyébként nem ritka (sőt kifejezetten általános és többnyire implicit) feltételezés az elbeszélés szükségszerű teleologikus voltát vetíti rá a szintén teleologikusként elgondolt múltbeli cselekvésre (vagy

⁴ Ezt a látszólag egyértelmű összefüggést meggyőzően cáfolja: *Mary Fulbrook: Historical Theory.* London, 2002. 175–179.

⁵ *Karl R. Popper: A historicizmus nyomorúsága.* Bp. 1989. (Hermész Könyvek) 156.

inkább cselekvéssorra).⁶ Mely feltevés az esetben is ingatag alapokon áll, amikor úgy gondoljuk, hogy „a cselekvés alapvetően történeti jellegű” entitás. Mivel „mindannyian elbeszéléseket élünk meg életünk során, és mivel elbeszélések segítségével értelmezzük saját megélt életünket”,⁷ a cselekvésben, valamint a róla való beszédben egyaránt benne rejlik a célirányosság mozzanata. Ebből azonban nem feltétlenül következik ennek a két szinten ható teleológiának a (döntő) tartalmi azonossága. A történelem olyasféle üdvtörténeti (teológiában fogant) szemlélete, amely közvetlen „összefüggést teremt a történeti események és következmények között, és egy végső értelemre vonatkoztatja őket”,⁸ ritkán feleltethető meg, ha megfeleltethető egyáltalán a cselekvők viselkedését befolyásoló teleológiának. Hiszen, ha (Koselleck nyomán) a történeti időt a tapasztalat és a várakozás, eme két különböző létmód feszültségéből vezetjük le,⁹ a történész által teremtett (és a múlt retrospektív távlatából látható célirányosságot kifejező) történelmi időrend sem feltétlenül illeszkedik a múlt saját inherens időrendjéhez.

De akkor honnan ered vajon a múltnak utólag tulajdonítani szokott jelentés? Többféle elméleti válasz is adható erre a kérdésre, hiszen más álláspontot vall róla a filozófiai hermeneutika, mást a kollektív emlékezet számos teoretikusa és történész képviselője, és megint mást a kontextualista történészek tágabb köre (egyaránt beleértve a cambridge-i eszmetörténészeket, a mikrotörténészeket, a történeti antropológia, továbbá a mindennapok történetének művelőit, vagy az új kultúrtörténészeket). Abban viszont mindannyian egyetértenek, hogy komoly felülvizsgálatra szorul a megismerés objektivitásának az elve. Ha ugyanis a történeti tudás fő vagy egyedüli alapja, mint ahogy a rankei hagyomány szellemében még ma is sokan hirdetik, a valamikori valóságra utaló történeti források tanúbizonyossága, hogyan bizonyítható akkor a belőlük megalkotott elbeszélés történetileg igaz volta? S e tekintetben nemcsak a források sokat emlegetett töredékessége, de mindenekelőtt a forrás már eleve konstruált természete jelenti a probléma magvát. Ez pedig olyan súlyú kérdés, amely aligha oldható meg kielégítő módon egyedül a forráskritika eszköztárára hagyatkozva. E procedúra alkalmazása során a történész rendszerint abból a feltevésből indul ki, hogy a filológiai módszer helyes alkalmazása önmagában garantálja számára a megfelelő történeti nyomok (forrásadatok) kiválasztását, melyekben a valóság jelét (ikonját) tisztelheti. Ezek azok az úgynevezett hiteles források és adatok, melyek vitathatatlanul alkalmasak a történetileg igaz történet elbeszéléséhez. Mindez azonban alapos újragondolást kíván. Hiszen: „A történelmi objektumok nem ’természetes tárgyak’, melyek csak az időbeni megnyilvánulásaikban változnak.

6 A teleologikus beállítódás máig legjobb elemzése: *Nicolai Hartmann: Teleológiai gondolkodás.* Bp. 1970.

7 *Alasdair MacIntyre: Az erény nyomában. Erkölcseleméleti tanulmány.* Bp. 1999. 284.

8 *Karl Löwith: Világtörténelem és üdvtörténet. A történelemfilozófia teológiai gyökerei.* Bp. 1996. (A kútnál) 39.

9 *Reinhart Koselleck: Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája.* Bp. 2003. (Circus Maximus) 410.

Nincsenek ugyanis történelmi objektumok az őket teremtő és folyton változó gyakorlatokon kívül, így nincs a diskurzusnak olyan tere, olyasfajta valóság, amely minden történelmi helyzetben az egyszer s mindenkorra adott és nyomon követhető alakot öltené magára.”¹⁰ Ez magyarul azt jelenti, hogy az írott dokumentum (a történész számára legfontosabb történelmi nyom) jószerivel maga is csupán egy (jóllehet régebbi) diskurzus (esetlegesen) fennmaradt megnyilvánulása.

Ez áll tehát amögött, hogy a jelölőben, vagyis a jelölő révén kifejezett igazság nem közvetlenül esik egybe a jelölő (a referenciális valóság) igazságával. S már ez okból sem elégedhet meg a történetíró a dekódolás során a szokványos történetírói forráskritikával, mivel a valamikori diskurzus jelentésadási mechanizmusát is fel kell fednie. Ennek révén kapcsolódhat be csupán valóban termékeny módon a jelentésadás szüntelenül zajló folyamatába. Az időbeli perspektíva szüntelen változása (a hermeneutikai kör) pedig ahhoz segíti hozzá a historikust, hogy a jelen perspektívájából szemlélődve a múltbelitől elütő jelentéssel ruházza fel a valamikor történeteket. Jóllehet persze, a múlt többnyire le-tűnt (vagy reflektálatlanul továbbélő) képzetei és fogalmai sem enyésznek el időközben maradéktalanul. Nehezen megválaszolható kérdés viszont, hogy hol és milyen mértékben jutnak tényleges szerephez az utótörténet fényében fontos és érvényes jelentések megtalálása során.¹¹

A nemzeti avagy a kulturális identitás

A modern történelmi tudat, melyet kis túlzással a történészi munkálkodás termékének is tekinthetünk, egyszerre volt a nemzeti identitás éltető forrása és szükségyszerű következménye. Nem véletlen, hogy a történetírás szakszerűsödése oly mértékben összekapcsolódott a modern nemzetté válás 19. századi egyetemleges európai folyamatával. Sarkosan fogalmazva: a szakszerű történetmondás a nemzeti múlt adekvát elbeszéléseként alakult ki, és ez a hozzá egyedül méltó feladat kölcsönzött számára kellő legitimitást a diszciplínává válás során.

A második világháború ebben a tekintetben is nagy és sokszerű megrázódtatást okozott a legtöbb európai nemzeti történetírás, közvetve pedig az általuk melengetett nemzeti önképek számára. A különböző európai történetírások már ez okból is szívós erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy minél zökkenőmentesebben visszatérhessenek a nemzet korábban megszokott történelmi fogalmához. Mely utóbbi a kontinuitás (a lineáris történelmi elbeszélés) és a te-

10 Roger Chartier: On the relation of philosophy and history. In: *Uő: Cultural History. Between Practices and Representations*. Cambridge, 1988. 60.

11 Ez teszi elodázhatatlanná a kérdés önálló vizsgálatát is. „A fogalomtörténet azt a konvergenciatartományt fedi le, ahol a múlt a maga fogalmaival beárad mai fogalmainkba. Olyan elméletre van tehát szüksége, amely nélkül a közös és az eltérő mozzanatok nem volnának megragadhatók az időben.” R. Koselleck: i. m. 144.

leologikusság elveinek szigorú követésében, és a nemzetállami határokhoz igazított témaválasztásban mutatkozik meg beszédes módon. A re-nacionalizálási törekvés annyira átható és ellenállhatatlan erejű tendenciának bizonyult, hogy a neki némileg ellenszegülő történetírások, így többek közt a háború utáni *Annales*, sem mentesült maradéktalanul a hatásától. Sőt, az időközben színre lépő társadalomtörténet is kénytelen volt beilleszkedni a nemzeti történetírás által megszabott (szűk) keretekbe. „Az olyan társadalomtörténészek, mint E. P. Thompson, jegyzi meg Berger, szintén megőrizték erősen angolos kinézetüket”.¹² Thompsonnak az angol munkásosztály történetéről szóló nevezetes munkája¹³ elementáris hatást gyakorolt ugyan világszerte, ennek ellenére „nagyon angol témájú munka volt”.¹⁴ Mindamellett folyamatosan mégiscsak kibontakozott a nemzeti történetírás erodálódásának a folyamata.

A nemzeti történetírás mint paradigma bomlásának az okai igen sokrétűek. Az egyik ok a második világháború már említett történelmi tapasztalatában rejlik, ugyanakkor a jobb- és baloldali totalitarizmusok destruktív szellemi hatása sem egészen lebecsülendő e tekintetben. Az utóbbi azt eredményezte, hogy időlegesen diszkreditálódtak (az európai) nacionalizmusok, amit elsősorban az agresszív nagyhatalmi politikák 20. századi féktelen tombolásának, továbbá a baloldali diktatúrák deklarált nemzetellenességének, és imperialista internacionalizmusának lehet tulajdonítani. Külső ösztönző erőként hatott ugyanebbe az irányba az Európa-gondolat lassú térnyerése, majd pedig az európai integráció későbbi gyakorlati megvalósulása. S miközben az 1980-as években a posztkommunista országokon kívül olyan országokban is fellángoltak a re-nacionalizálási törekvések, mint Németország, Olaszország, Franciaország vagy Anglia, a nemzeti paradigma ismételt térfoglalását mindenhol nyílt, olykor éles konfliktusok kísérték. Bátran kijelenthető ezek után, hogy: „A homogén és egységes nemzeti narratívához való visszatérés, amit még a 19. század teremtett és amit 1945 után megint csak stabilizáltak, lehetetlen feladatnak bizonyult.”¹⁵

Számos más szellemi fejlemény is nagyban siettetette a történelmi tudat re-nacionalizálásának már említett kudarcát. Közöttük megemlíthetjük a kollektív emlékezet fogalmának gyors és szembetűnő térhódítását, melynek szintén a franciák voltak a fő kezdeményezői a *lieux de mémoires* fogalom meghonosításával.¹⁶ Döntő volt továbbá a posztstrukturalizmus jelentkezése is, melynek hatására kezdtek el mítoszként értékelni az egyes nemzeti történelmi identitáskonstruk-

12 *Stefan Berger: A Return to the National Paradigm? National History Writing in Germany, Italy, France, and Britain from 1945 to the Present. The Journal of Modern History* 77(2005) 647.

13 *Edward. P. Thompson: The Making of the English Working Class. Harmondsworth, 1968. (Első kiadás: 1963.)*

14 *S. Berger: i. m. 647.*

15 *I. m. 657.*

16 *Vö. Pierre Nora: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. Aetas 1999. 3. sz. 142–157.; a francia vállalkozásról, K. Horváth Zsolt: Az eltűnt emlékezet nyomában. Pierre Nora és a történelmi emlékezetkutatás francia látképe. Aetas 1999. 3. sz. 132–141.*

ciókat;¹⁷ úgyszintén ebbe az irányban hatott a szub- és a szupranacionális történetírások 1980-as évektől datálódó nagy keletje és kétségtelen intellektuális vonzereje, valamint a nemzet mint konstrukció (sőt: mint a kitalált hagyomány letéteményese) uralkodó paradigmává válása,¹⁸ és nem utolsósorban az Edward Said orientalizmus fogalmától ösztönzött posztkoloniális elmélet elterjedése.¹⁹ Mindez együtt nehezíti, sőt kifejezetten lehetetlenné is tette a nemzeti történetírói paradigmához való maradéktalan visszatérést. „A nemzeti identitásnak a homogén és folytonos történelem révén történő összekovacsolása mind utópiikusabb célnak tűnt tehát.”²⁰ A sokszólamúság, a pluralitás elfogadása, ami a fragmentált identitás homogén (nemzeti) identitást felváltó fogalmának látszik kedvezni, mind arra utal, hogy egyre kevésbé képes a történész hozzájárulni a kollektív, jelesül a nemzeti identitás szellemi konstrukciójának a megteremtéséhez és szüntelen ápolásához. A helyzet úgy fest tehát, hogy: „Pluralizálni kell a történelmi mesterelbeszélést annak érdekében, hogy a kulturális identitásnak [a nemzetinél] toleránsabb és játékosabb formái is meggyökerezhessenek.”²¹

A történetírás internacionalizálódása

A nemzeti történetírás a nemzetállam politikai terét hivatott kitölteni a maga elbeszélésével, benne találván rá ama fontos történelmi entitásra, amely valóban meg tud felelni a lineáris történetmondás célkitűzésének. Ez a választás ugyanakkor felettébb paradox következményeket is maga után vonhat. Magyar példát említve, Trianon azért is éles cezúra, mert a magyar történelem az 1920-at követő időszakot tekintve menthetetlenül leszűkül a trianoni államhatárok közt élők történetére. A nemzeti történelem mereven értelmezett fogalma rejlik tehát a mögött a kirekesztés mögött, melynek az adott esetben az etnikai tér fogalma szerinti történelmi entitás válik a fő kárvallottjává. E kirekesztés eredményeként a kisebbségi magyar történelmet külön történetként kezdik immár kezelni, úgy tekintve azt, mint ami nem képezi többé a szigorúan a politikai államhatárokhoz szabott nemzeti történelem szerves részét. A helyzet különös iróniája, hogy minél nemzetibb valamely történetírás, annál kategorikusabban zárja ki magából a kisebbségi magyarok históriáját a nemzet Trianont követő történetét adván elő. Ez volt az a belátás, ami a két háború közt megszülte a népiségtörténet-írást is, melynek szellemi atyja, Mályusz Elemér szintén a Trianonnal keletkezett állapotokra hivatkozott a „népi nemzet” általa javasolt történelmi fogalmát és az arra

17 Vö. *Schöpflin György*: A mítosz funkciói és a mítoszok taxonómiája. In: *Uő*: A modern nemzet. Máriabesnyő–Gödöllő, 2003. 68–92.

18 *The Invention of Tradition*. Ed. Eric Hobsbawm–Terence Ranger. Cambridge, 1983. (Past and Present Publications); *Ernest Gellner*: Nations and Nationalism. Oxford, 1983.

19 *Edward W. Said*: Orientalizmus. Bp. 2000. (Eredeti megjelenés: 1978.)

20 *S. Berger*: i. m. 661.

21 I. m. 678.

épített társadalomtörténetet indokolva. „Trianon, írta, merőben új helyzetet teremtett számunkra. Nemcsak eltűnt a lehetőség, hogy a politikai nemzet fogalmából előnyök származzanak a magyarságra, hanem az elv uralmon maradása elszakított részeink szétporlasztásával, sőt teljes pusztulásával fenyegetett.”²² A szerinte egyedül logikus következtetést így fogalmazta meg Mályusz: „Ma már kétségtelen, hogy a Trianon utáni kor ritka [...] lehetőséget vetett a magyarság elé, amidőn megkínálta az alkalommal: fejtse ki ő az új kor új nemzetfogalmát.” Ami azonban, Mályusz megítélése szerint, nem más mint a népi (az etnikai) nemzet kategóriája.²³

Ha el is tekintünk ezúttal attól, hogy a népi nemzet fogalmának a deklarációja ellenére Mályusz mindvégig megmaradt a nemzetközpontú történeti szemléleti keretei között (már csak azért is, mert a revíziós törekvéseket kívánta szolgálni ezzel a történeti megközelítéssel), törekvése annak ellenére is igen figyelemre méltó, hogy az végül kudarcba fulladt. „Az alkalommal [hogy mi fejtjük ki az új kor új nemzetfogalmát], sajnos, nem éltünk” – szól Mályusz keserű megállapítása.²⁴ Utóbb sem lett azonban ennek a javaslatnak túl nagy foganatja; hiába jelentette ki Szűcs Jenő a hetvenes években, hogy a lineáris történeti elbeszélés nemzeti kontextusa valójában csak fikció, vagy ahogy ő fogalmazott: „kutatástechnikai kompromisszum”.²⁵ Ezért is okozott (okozhatott) nem kevés fejtörést a magyar történészeknek a nyolcvanas években az *Erdély története* című történeti szintézis 1918 utáni lehetséges folytatása. A dolgot úgy oldották meg végül, hogy az immár a román történelem részét képező Trianon utáni Erdély (amely mai kiterjedésében nem is esik egybe egészen a történeti Erdéllyel) újabb historiáját egy végsőszak szánt fejezetbe gyömöszölték bele. A vonatkozó szöveg megírását az egész vállalkozást főszerkesztőként jegyző Köpeczi Béla vállalta magára, aki a megbízható pártkader szerepében a saját személyével hitelesítette a politikailag egyébként kényes tudományos publikációt.²⁶

Az előbb mondottak – és számos egyéb ok – miatt is több haszonnal jár tehát a nem szorosan a nemzeti paradigmához kötött, egyszerűen az internacionális, a komparatív, a globális, vagy az anacionális történeti gondolkodás minél gyorsabb meggyökereztetése. Az újragondolás ez esetben annak őszinte belátásán nyugszik, hogy a nemzeti horizont olykor bizony fal, melyet jobb áttörni, hogy a múlt reálisabb ismeretéhez jussunk. Ilyen igényt fogalmaz a posztkoloniális felfogás sajátos módján megszólaló historikus, amikor a nemzeti tér történetírói dekonstrukcióját követeli. Az irodalomkritikusok a dekonstrukcióban, a történé-

22 *Mályusz Elemér: A magyar történettudomány.* Bp. é. n. (Bolyai könyvek) 20–21.

23 I. m. 22.

24 I. m.

25 *Szűcs Jenő: „Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban.* Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához. In: *Nemzetiség a feudalizmus korában.* Tanulmányok. Szerk. Spira György–Szűcs Jenő. Bp. 1972. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 64.) 48.

26 „Erdély története 1918 után Románia történetének része” – kezdődik a Köpeczi által írt Kitekingtés: *Erdély útja 1918 után c. főfejezet.* Ld. *Erdély története.* III. 1830-tól napjainkig. Főszerk. Köpeczi Béla. Szerk. Szász Zoltán. Bp. 1986. (Erdély története három kötetben) 1733.

szek viszont rendszerint a rekonstrukcióban érdekeltek. „A valóságos életterekhez azonban olykor csak a politikai hatalmak domináns ideológiai reprezentációin át lehet hozzáférni, melyek azonban gyakran marginalizálják, elnyomják vagy átalakítják a másmilyen történeteket. Ilyen körülmények közt a történész sem tehet mást, mint hogy eljuttassa a dekonstruktor szerepét. Mivel az adott tér reprezentációja nem meríti ki a térbeli gyakorlatokat, a történész arra kényszerül tehát, hogy feltárja mindazokat módokat, melyek révén a terek és a történetek meg szoktak és meg tudnak nyilvánulni.”²⁷

Egy amerikai historikussal szólva bátran kijelenthető ezek után: „A nemzet ama képessége, hogy az időt és a teret keretbe foglalja, nem valamilyen veleszületett sajátossága: történelmi változó.” Azaz, fűzi hozzá: „Kozmopolitának kell a történésznek lennie. Ezért a történetírásnak és a történésznek egyaránt arra kell törekednie, hogy visszaállítsa az idegenség, a szokatlanság fogalmát [...] Kettős gyakorlatot kell az igazi kozmopolitának követnie, olyat, amely egyszerre teremti meg a kötődés és a távolságtartás lehetőségét, valamint annak tudatát, miszerint egy időben kerülhetünk távol önmagunktól és szerezhetünk dialogikus ismereteket a másikról.”²⁸

Ebből az utóbbi szempontból van Habermas szerint nagy jelentősége Daniel Goldhagen heves vitákat kavaráó munkájának is. Mint ismeretes, oly módon értelmezte Goldhagen a németeknek a zsidókkal szembeni különlegesen barbár és embertelen viselkedését a világháború során, mint egy a német mentalitásba mélyen belé ivódott, afféle meggyőződéses antiszemitizmus kifejeződését. Ennek kapcsán jut Habermas arra a következtetésre, hogy: „Szükségszerűen hatással van önmegértésünkre, ha Goldhagen a *meggyőződéses* tettek egy bizonyos reprezentatív körének valami módon mégiscsak olyan szubjektív igazolást ad, amely az akkor uralkodó alapmeggyőződések integráns része volt”. Hiszen Goldhagen kemény ítéletének, „amennyiben helytállónak bizonyul, meg kell rendítenie a saját tradícióba vetett naiv bizalmat. Goldhagen tanulmánya ezt a sajáttal szembeni kritikai beállítódást követeli meg”.²⁹

Önálló tudomány-e (még) a történetírás?

Az utóbb felvetett kérdés két irányban vezet bennünket tovább. Az egyik a történetírás diszciplináris feloldódását, azt a problémát érinti tehát, ami nélkül meg sem fogalmazhatnánk egy az előbbihez fogható történeti kérdést, amiben beállí-

27 *Prasenjit Duara*: Transnationalism and the challenge to national histories. In: *Rethinking American History in a Global Age*. Ed. Thomas Bender. Berkeley–Los Angeles–London, 2002. 38–39.

28 *Thomas Bender*: Introduction. *Historians, the nation, and the plentitude of narratives*. In: *Rethinking American History* i. m. 11.

29 *Jürgen Habermas*: A történelem közéletben való felhasználásáról. In: *Uő: A posztnemzeti állapot*. Politikai esszék. Bp. 2006. (Varietas Europaea) 31., 32.

tódásról, attitűdről, előítéletről, vagyis olyasmikről van szó, ami a szociálpszichológia illetékességi körébe tartozik.

A történetírás nemzeti paradigmájának a meggyengülése (vagy csupán a relativizálódása) azt az égető kérdést veti fel tehát, hogy létezik-e egyáltalán önálló történetírói diszciplína. Annak idején már Karl Lamprecht is igyekezett utat találni valamely másik tudomány felé, midőn a német historizmus ellen lázadott: ez akkor a pszichológia lett volna.³⁰ Az *Annales* alapító atyái a földrajzzal, a kulturális antropológiával és az éppen csak születőben lévő szociálpszichológiával karöltve tették meg első tétova lépéseiket az interdiszciplinaritás irányába. A társadalomtörténet második világháború utáni nagy fellendüléséhez a szociológia, a közgazdaságtan és a demográfia adta meg a döntő lökést. A narratív és kvalitatív történetírói áramlatok viszont az antropológia irányában tájékozódtak, hogy idővel egyre többet tanuljanak a strukturalista és főként a posztstrukturalista irodalomkritikától. A történetírás, mint a racionális megismerés önálló területe, aminek állítólag saját külön metodikája is van, ma már jószerezivel csak a hatalmi struktúrák intézményi szintjén életképes konstrukció. Hiszen mind a mai napig ennek a diszciplináris elkülönültségnek a logikája szerint szervezik az egyetemi tanszékeket, az akadémiai kutatásokat, ehhez igazítják a projekt-finanszírozásokat és a tudományos fokozatok odaítélését egyaránt. Holott a történetírói gondolkodás már jó ideje maga mögött hagyta az idestova több mint egy évszázada kijelölt merev diszciplináris határokat; ennek a gyakorlati újragondolása azonban rendre beleütközik a történetírást hivatalosan reprezentáló, nyíltan hatalmi szerepet betöltő intézményes erők merev ellenállásába.

S mi vajon az interdiszciplinaritás tényleges hozadéka? A tudományos hátsértés nemegyszer bizonyos veszélyekkel is jár ugyan, ennek ellenére több előnnyel kecsegtet, mint a „nemzeti” történetírás paradigmájába való makacs bezárkózás. Többről és másról van itt szó pusztán csak valamely új kutatási téma (például a társadalmi rétegződés, a szegregáció, a mobilitás, a szimbolikus politika) egyszerű átvételénél; fogalmi gazdagodás és a fogalomhasználat tudatosságának a megnövekedése az interdiszciplinarizálódás fő következménye. Sőt mi több, a történeti megértés új alapokra helyezése valósul meg ez által. „Amikor átlépünk egy másik tudományba vagy a tudás egy másik területére [...] egyszerűsmind a különbözőség területére, a dekonstrukció [...] kontextusába is átlépünk ezzel együtt, olyan kontextusba kerülve ilyen módon, ahonnan felforgathatjuk a kényelmesen berendezkedett és túlságosan is jól ismert diskurzus folytonosan csábító egyöntetűségeit, és a hegemon hatalmakat természetesként feltüntető eljárásokat. Ez [mármint az interdiszciplinaritás] az egyik módja annak, hogy megkérdőjelezzük a tudás jól megalapozott központjait és mindazon elhallgatásokat,

30 Vö. *Tóth Zoltán*: Elfelejtett előzmények. A régi társadalomtörténet sajátos kérdéseinek kialakulásáról. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Szerk. Bódy Zsombor–Ö. Kovács József. Bp. 2003. (Osiris tankönyvek) 100–105.

kirekesztéseket és elnyomásokat, melyek szükségképpen együtt szoktak ezekkel járni.”³¹

Konkrét példát említve, az antropológiai történetírás annak az etnográfusnak szegődik a nyomába, aki „a saját és a más kultúra közötti távolságot használja arra, hogy fogalmaitól megszabadulva rekonstruálja az általa tanulmányozott társadalom logikáját”. Ez ugyanakkor arra teszi majd képessé a historikust, hogy megtalálja „a manifesztált valóságon túl a mechanizmusokat és azt a logikát, amely megmagyaráz egy bizonyos fejlődést, egy konjunktúrát”.³²

Az interdiszciplinaritást mindig is jellemző kritikai potenciál így kerül végül szoros kapcsolatba a történetírás internacionalizálódásával, pluralizálódásával és az elbeszélői szabadság kiteljesedésével.

Történetírás a tömegkultúra korában

S lássuk végül a ma sokakat újra foglalkoztató kérdést: mi végre a történész a világon, milyen feladat hárul rá, midőn veszni látszik a nemzeti identitás teremtésében, fenntartásában és ápolásában eddig betöltött kulcsszerepe. Igaz, ma sem enyészett el egészen az a fajta szolgáltatás, amit a történész a nemzeti identitás temporalizálása révén hosszú időn át nyújtani tudott. Akkor azonban, midőn a nemzeti történeti narratívát is utoléri a dekonstruálás lendülete – mint történt a Pierre Nora-féle vállalkozás esetében³³ –, nyomban értelmét és funkcióját veszti a profetikus történész-szerep egyeseknek tetsző, mások számára azonban mindig is kellően riasztó hagyománya. A történelmet persze napjainkban is intenzíven felhasználják a jelen céljaira, időközben megváltozott azonban használatának a módja. A kollektív emlékezet, tehát a „mindenki a maga történésze” („Everybody his own historian”)³⁴ jelszóban összegzett mai emlékezőkultusz, és különösen a média által sugárzott történelem példátlanul nagy népszerűsége (ez utóbbit a nyilvános történelem, a public history fogalmával jelölik), kivétel nélkül mind ezt látszik bizonyítani.

Mindezek nyomán újra kell gondolni azt is, hogy hol van a történészi beszéd tényleges helye napjaink hihetetlen információáramlásában. A történetírást e tekintetben ma érő legfontosabb kihívás a különböző csoportidentitásokhoz való hozzájárulás kívánalma, lett légyen szó nemi identitásról, új nemzeti közösségek hatalmi önérvényesítéséről vagy bármilyen más kollektív önazonosságról.

31 *Geoff Eley*: Between Social History and Cultural Studies: Interdisciplinarity and the Practice of the Historian at the End of the Twentieth Century. In: *Historians and Social Values*. Ed. Joep Leerssen–Ann Rigney. Amsterdam, 2000. 99–100.

32 *André Burguière*: A történeti antropológia. In: *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok*. Szerk. Sebők Marcell. Bp. 2000. (Réplika könyvek 7.) 54.

33 Az történet ugyanis, hogy a kollektív emlékezetre méltónak tartott tárgyak között immár nem Franciaország, hanem a Franciaországok története téma foglalta el a központi helyet.

34 Carl Becker e címmel írt könyve 1935-ben jelent meg.

A múlt ilyenén történelmiesítése, ami ráadásul újfajta kommunikációs eszközökkel (is) történik, oda vezet, hogy a történeti diskurzus mind jobban elszakad az olvasáskultúra hegemóniáján nyugvó hagyományos történetírói beszédmódtól. Mely fejlemény minden bizonnyal szélsőséges, ugyanakkor pregnáns példája a múlt nagy csatáinak számítógépes szimulálása, ami kitűnő lehetőséget teremt a történelmet ilyen módon „fogyasztók” számára, hogy utólag tevőlegesen is beavatkozhasanak a múltbeli események menetébe. Ami viszont ösztönzően hat a kontrafaktuális történetírás napjainkban olyannyira divatozó gyakorlatára.

A történelmi dokumentumfilmek és programok sugárzására szakosodott tévécsatornák által hozzáférhetővé tett történeti diskurzus ezentúl is komoly befolyást gyakorol a megszokott történészi beszédmódra. Angliában 2004-ben két csatorna sugárzott ilyen jellegű adásokat, a *History Channel* és a *UK TV History*. Az előbbit gyakorta Hitler-csatornának is nevezik, mivel szinte kizárólag csak a második világháború áll műsorai homlokterében. S bár a közönség részéről tagadhatatlanul óriási érdeklődés nyilvánul meg a történelem iránt, ez a mohó kíváncsiság nem elsősorban a történészek történelmének, nem az általuk írt könyveknek és különösen nem a szacikkeiknek, hanem egyebek közt ezen tévécsatornák adásainak (is) szól. Ne feledjük, a *History Channel*-nek világszerte 125 millió előfizetője akad.³⁵ Amikor pedig az írott történelem is valamivel szélesebb közönségre talál, akkor sem a történészek keze alól kikerült történeti munkák forgalma ugrik meg. A minden bizonnyal legkedveltebb történetírói műfaj, a hadtörténet esete jó szemléltető példával szolgál e tekintetben. A népszerű hadtörténeti „sorozatok és könyvek szerzői általában sem egyetemi állásokkal [...], sem pedig más intézményi háttérrel nem rendelkeznek. Kenyerüket valóban tollukkal keresik, ami nagyban befolyásolja mind témaválasztásukat, mind pedig e munkák színvonalát.”³⁶ A nem kifejezetten a szakszerű történetírás műfaját reprezentáló imént emlegetett szerzők a rendelkezésükre álló történetírói feldolgozások és a kiadott források alapján készítik kelendő történeti narratíváikat. Ami újfent azt a benyomást erősíti bennünk, hogy nincs nagy tere manapság a történészeknek a történeti köztudat formálását tekintve. Tagadhatatlan viszont, hogy az iskolai tankönyvek és tanmenetek továbbra is főként a történészek által instruált tudást közvetítik a fiatal nemzedékek számára.

Miként reagálhat a történész erre az alaposan megváltozott helyzetre? Az egyik előtte adódó lehetőség a szakmai elefántcsonttoronyba történő visszahúzódás, amely a tudományos közösség nemzetközivé tágulásával egy immár globalizált kommunikációs térbe való „bezárkózást” is jelenthet egyszersmind. Ez az opció elsősorban azok számára elérhető és valóságos, akik az idők során úgymond kozmopolita történészekké alakultak át. Azok azonban, akik megmaradtak a nemzeti paradigma körén belül (és a történészek számszerű többsége ebbe a körbe tartozik), kitörési lehetőségként kínálkozik a médiában való gyakori

35 *Jeremy Black: Using History.* London, 2005. 29.

36 *Ágoston Gábor: Történetírás és hadtörténetírás. Gondolatok a professzionális és népszerű angolszász hadtörténetírásról. Hadtörténelmi Közlemények 119(2006) 533.*

szereplés, vagy a politikai diskurzusba való bekapcsolódás. Szinte mindegyik esetre hozhatnánk ismert hazai példákat.

Ezúttal azonban egy máshonnan vett eset felidézésével folytatom és fejezem be egyúttal az iménti gondolatmenetet. Ha a TV és az állam egymásra lel a nyilvános történelem terjesztésének ügyében, akkor feltehetően nagy jövő vár majd a nemzeti történeti narratívában érdekelt történészre. Legalábbis erre vall az ismertetendő angliai eset. A *British Broadcasting Corporation*, állami támogatást is élvezve, epizódonként 400 ezer fontot költött a *Britannia története* című filmsozort elkészíttetésére. A 2000–2002 között műsorra tűzött film szövegét az a Simon Schama írta, aki korábban némi ismertségre tett már szert posztmodern történetírói kísérletezéseiével – s ez a hírnév is jól jött a tévétörténelem leendő piaci kelendősége szempontjából. A saját bevallása szerint újjászületett Whig történészként az ebben az ügyben közreműködő Schama tévésített ország-története, amely – több kötetben – hamarosan nyomtatásban is napvilágot látott, egyes megítélések szerint a múlt szappanoperaszerű ábrázolását eredményezte.³⁷

Ez lesz (vagy ez is lehet) a nemzeti történelmi narratíva piacképes terjesztésének a megfelelő módja? A kérdésre nem adható ma még érdemben válasz. A példa is arra szolgált csupán, hogy érzékeltessem a történész átalakulóban lévő szellemi és társadalmi funkcióját és érlelődő új identitását.

GÁBOR GYÁNI RETHINKING HISTORY

Emphasizing the importance of rethinking history became general in the 1990's. What do we have to rethink? First of all, the nature of historical cognition and the changed status of historiography as national science. Furthermore, we also have to rethink the perspectives of international historiography, the inter- and multidisciplinary challenges, and finally, the way today the status and role of the historian and historiography change within the frames of collective memory, public history and mass culture.

The historian assumes the entailed duties primarily by applying new interpretations and not by uncovering new information. It is necessary to re-examine the old and stiff belief in the objectivity of cognition. Decoding the former meaning attached to events is as important as source criticism.

National paradigm has lost its dominant role since social history came into the limelight. Decades after World War II, in most European countries the “eroding” of national historiography obviously accelerated, what was brought about by globalization and certain intellectual trends (post-structuralism).

The vision of national past restricted by the confines of the country is continuously slackening under the influence of post-colonial historical thinking. This process contributes mostly to the disappearance of naïve (and sometimes remarkably destructive) confidence in the own, national traditions.

³⁷ A munkáról írt kritikából szemelget: *J. Black: Using History* i. m. 119.

Through the weakening of the absoluteness of the outlook upon national and political history examination of those phenomena can appear which cannot even be apprehended by the traditional terms of historiography. The main merit of interdisciplinarity is that we can create at last several conceptual contexts replacing supreme mental patterns which seem now natural.

Nowadays, at the time of endless information flow historical scholarship can hardly make an effect. Due to the increasing interest in telling stories about the past, the historian is gradually replaced by the *History Channel*. The renewal of national historical narrative relates repeatedly to this process, what is presented accurately in the BBC series *History of Britain* which was written by Simon Schama.